

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XVI. KÖTET. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
PAULER GYULA
RENDES TAG FÖLÖTT

KÁROLYI ÁRPÁD
RENDES TAGTÓL

(Felolvasta a Magy. Tud. Akadémia 1909. május hó 24-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1913

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	— > 40 >
kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Kröss Agost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Agoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >

S. Paulsen

PAULER GYULA EMLÉKEZETE

KÁROLYI ÁRPÁD r. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1909 május 24-én tartott összes ülésén.)

Tisztelt Akadémia!

Több mint egy lustrum zajlott le ama nap óta, a melyen a magyar értelmiség szellemi célokért küzdő köreiből mint a tüzet kongató harang szava zúgott föl Pauler Gyula váratlan elhunytának megdöbbenő híre... Üdülni, egy munkás esztendő fáradalmait kipihenni ment szerettei körébe, a Balaton mellé s üdülés helyett enyészet várt reá azon a vidéken, a melynek hősrégéből nyerte egykoron gyermeki értelme a legelső táplálékot s melynek hajdani urai, a hatalmas Tomaj-nemzetség tagjai oly nagy szerepet játszanak élete főművében.

Készarva emelem ki, t. Akadémia, e két mozzanatot, mivel közéjük mint határjelek közé esik az az idő, melyben Pauler Gyula képességei kirügyeztek, lombot eresztettek és gazdag termésük megérett... Az életíróra gyönyörű föladat vár: az ezen határokat betöltő tartalom képét külső vonatkozásaiban és benső kialakulásában megfesteni; mert ritka szép harmonikus élet képe az; olyan, a melyben örömét lelné bármely nemzet Plutarchusa.

Atyja, a neves államférfi, a kitűnő tudós, az antik jellemű férfin, a maga példájának fényező szövetnekével világít le az ösvényre, melyen fia halad, de kiváló tulajdonságai csírát is átoltja a sarjba, mely törzséből hajtott ki; anyja korán elülteti gyermeke szívében a megnyugtató és fölemelő hit magvait és csendes lelki derűje is hasznos örökévé lesz magzatának — s mikor a serdülő fiucska a gyermekszobából kilép: anyai

nagybátyjában oly lelki rokonra és barátira lel, a ki kedélye meleg napjával jótékonyan süt le a fiatal csemetére.

És e családi kör éltető nedvekkkel dús talajában az egészséges palántának szemmel láthatóan gyarapodnak értelmi és szellemi, szív- és jellembeli tulajdonságai egyaránt s fokozatosan erősödve, az önfegyelem s a tapasztalás tűzében megacéz-losodva, lassanként megformálják az embert, a minőnek Pauler Gyulát ismerhettük. Az embert, a kinek zárkózott természete meleg szívet takart, a kinek megingathatatlan tudományos meggyőződésével csak mélyen vallásos hitének szilárdsága versenyzett, a ki konservatív fölfogással nemes értelemben vett szabadelvűséget tudott párosítani, a ki az élet és a józan okosság követelményeit összhangba hozta magasan szárnyaló eszmék ápolásával, a mélyen gyökerező kötelességérzet parancsait a jóakaró elnézéssel, a ki elméjének és lelkének kincseit az igénytelenség és szerénység egyszerű mezével fődte be, hasonlóan (mint hivatalbeli utódja oly találóan jellemzé) ahhoz, a kiről meg vagyon írva, hogy »nem verseng és nem kiált és senki az utcákon nem hallja az ő szavát«...

... Középiskolai és jogi tanulmányait kitünően végezvén, életpályául az ügyvédi választotta Pauler Gyula s 1864-ben, alig huszonhárom éves korában, irodát nyitott. Bármilyen nagyra becsülte is azonban mindvégig a jogot, mint az igazság eszményének társadalmi megnyilatkozását, választott életpályája még sem tudta lelkét egészen betölteni. Ellenállhatatlan vonzalmat érzett a jelen igazságától a múlt igazságaihoz, az egyén jogaitól a nemzet jogainak keletkezéséhez fordulni kutató tekintetével s mélyen belemerült a múlt idők, a hazai történet vizsgálásába. E kutatások első eredményei korán fölhívták a szakkörök figyelmét a nagyképzetséggű fiatal tudósra s már 1872 folyamán, midőn a központi hatóságok levéltárainak egyesítése, egy országos nagy levéltár föllállításának eszméje foglalkoztatta az illetékes tényezőket, Paulerünk volt a megteremtendő nemzeti intézet vezetőjéül kiszemelve. A kinevezés 1874 őszén a szakkörök őszinte öröme meg is történt s a fiatal igazgató két szép emlékiratban adott számot arról, mily magas szempontok vezetik őt új hivatásában, melyre eszményi, tudományos céljai terelték.

Ha majd eljő az idő, mikor annak a nagy történeti kincsnek,

melyet a központosított országos levéltár első igazgatója csüggedetlen szívóssággal és szakértelemmel összehordott, hozzá méltó épületet fog a nemzet emelni : az intézet ünnepi krónikása emléket kell hogy állítson Pauler Gyulának is. Kegyeletes kötelessége lesz részleteiben kimutatni egy emberöltőnek azt a becsületes és bő-eredményű munkálkodását, melylyel Pauler Gyula multunk e beszédes erekyéit egybegyűjté. Nekem ezt ezen emlékbeszéd szűk keretében megkísértenem sem lehet, a mint a biographusra kell bíznom sokoldalú, tevékeny élete egyéb vonatkozásainak meg-rajzolását is. Én a gazdag tartalomból, mely ezt a szép életet betölti, a legbecsesbet emelem ki ; az én föladatomból, t. Akadémia, ezen a helyen, a tudományok e csarnokában az ő emlékének szentelt e napon őt mint történettudóst méltányolni.

...Kétségtelen, hogy Pauler Gyula a történelem iránti szeretetét nagynevű atyjától örökölte. Köztudomású az az erős magyar történeti érzék, mely e kitűnő jogászt jellemzé s melynek egyik érdekes megnyilatkozását éppen e helyen volt alkalmam egy emlékbeszédben főlemlíteni. Szinte magától értő-dőnek tekinthetjük, hogy első olvasmányul gyermeke kezébe ez az apa Kisfaludy Sándor regéit adta s megfelelőnek fogjuk találni a kedves családi hagyományt is, mely arról szól, hogy az eszes kis fiu már akkor, mikor lábai az alacsony kerevetről sem értek még le a földre, Fessler Ignácznak mélységes, még most is megható honszerелеmmel írott magyar történetét olvas-gatá, a gymnasiumban pedig feszült figyelemmel hallgatá azokat a magyar történelmi előadásokat, melyeket derék professzora, Somhegyi, hazafiságból s külön órákban tartott, mert rendes tantárgy gyanánt a magyar történetet a Bach-korszakban nem volt szabad a piaristáknak előadniok. Hajlama bizonyára tápot nyert abból a mélytűzű magyar érzésből is, mely apai és anyai ágról egyaránt öröke volt s egész tudományos munkálkodását tiszta zománczczal vonja be ; de nagyban előmozdítá e hajla-mot az a szellemi levegő, az az egész érzelmi és gondolatvilág is, a melyben Pauler ifjává növekvék s férfivá fejlett s mely az ötvenes és hatvanas évek reményeinek és sóvárgásainak másfél decenniumát, az elnyomott és mindamellett is elemi erővel győzelemre siető történelmi jogfolytonosság elvének örökké emlékezetes idejét betölté s át meg áthatotta.

Még nem volt tizennyolcz éves, mikor megpróbálkozott képet rajzolni a *Vasárnapi Ujságban* Zrinyi Miklósról, e kedvencz hő-séről, kinek fényes alakja őt, mint valami nemtő, egész életén végigkísérte, ettől a *Vasárnapi Ujság*beli cikktől kezdve addig a pillanatig, a melyben élete főmunkáját befejezván, előszava végén Zrinyije ama büszke mondásával és meggyőződésével tette le a tollat, hogy »nem vagyunk egy nemzetnél sem alábbvalók«.

Ezt a képes-lapbeli cikkekcskét több hasonló követé; de a szárnypróbálgatások után mihamar beállt a komoly tanulmányok ideje. Akadályt nem ismerő szívóssággal fogott Pauler a maga történelmi ismereteinek kibővítéséhez és egyszersmind kimélyítéséhez. Szomjas értelme eszméket és gondolatokat ivott az európai híró történetírók standard workjeiből, hév magyar lelke pedig szálakat eresztett a hazai historia gyöngén művelt, de kövér humusába. Eltökélt szándoka lőn e talaj művelőihez odaszegődni s örömmel üdvözlé a jelentős mozgalmat, mely egy magyar történelmi társulat alakítására irányult s mint egyike a legelsőeknek csatlakozott az alapító férfiakhoz, köztük az egyetlenhez, a kit még életben tisztelhetünk, Thaly Kálmánhoz, nekik az eszme megvalósításában segédkezet nyújtandó. A társulat megalakult s első jegyzője, de mindjárt legbuzgóbb munkása is a fiatal Pauler Gyula lőn.

Működését a társulat folyóiratának már legelső folyamában megkezdte s a többiben, de meg egyebütt is, szakadatlan folytatta értekezéseivel és bírálataival. Ez utóbbiakra, t. Akadémia, nagy súlyt kell fektetnünk. Nem csupán Pauler fejlődése szempontjából, mert önmagát is mintegy a bennünk kifejezett elvekhez szabva igyekvék nevelni, hanem azért is, mert fejtegetései történetkritikai irodalmunkban nagyobb értékűek, mint a minőt nálunk az efajta tolltermékek kategóriájának tulajdonítani szokás.

Maga az élénk, üde hang, mely a legelsőekben megcsendül, még most is, több mint egy emberöltő mulva, azonnal leköti figyelmünket; s nemes heve és fiatalsága nem költ bizalmatlanságot, mert a nélkül, hogy a legtávolabbról is hivalkodnék, akaratlanul meggyőz bennünket széles olvasottságáról. Megértjük, hogy kicsiny tudományos republikánk tekintélyei kedvüket találták a becsületes meggyőződés echójaként fölható

hangban, mely az ifju kritikus bírázataiban megnyilatkozott s helyesléssel követték fejtegetéseit, melyek egy jól fegyvelmezett, tisztán percipiálni és élesen különböztetni tudó egészséges agy gondolkodásáról, meg arról tanuskodtak, hogy az értelem eme tulajdonságait egy, a tökéletesbülés iránt szerfölött fogékony lélek vezeti . . . Akár a történetíró föladatairól elmélkedik bírázataiban, akár arra a magas, minden pártszempontnak fölötte álló helyre mutat, a melyen a historikus csak az angol törvénytörvények bíráival hozható párhuzamba ; akár a történetírói részrehajlás finomabb, csaknem öntudat nélküli nemeit bonczolgatja, akár a hazai szakirodalom ama fáját rójva meg, mely még Szalay László után is visszatér Katona ósdi előadási modorára, az elbeszélésnek, az előadásnak betölt okiratokkal való megfojtására : bírálatai mindig érdekesek és mindig tanulságosak. De van bennük ezenkívül még két ideális elem is : az egyik az őszinte vágy, velük és általuk a történeti irodalom színvonalának emelésében közreműködni ; a másik az a mesterkéletlenül magasztos fölfogás, a melyet Pauler a történetírásról táplált s a melyből kritikáinak szigorúsága, de az is megérthető, hogy mikor e fölfogásnak teljes mértékét alkalmazta valamely megbírált műre, ezzel azt a munkát már előre mintegy kitüntetni akarta.

Kiemelendő még e bírálatokról az, hogy a történetírás aestetikai oldalát, a művészinak jogait a történetírásban oly erősen hangoztatja bennük Pauler, mint előtte minálunk még senki nem cselekedte. Jellemző példakép hozom föl egy nyilatkozatát, melyre Gibbon nagy művének magyar fordítása adott neki alkalmat. Az alapos, a legalsóbb részletekig menő tudós — mondja többek közt — még alacsony fokán áll a történetírásnak ; mert csak azután következik még a szellem, a fölfogás, az elbeszélés s megint csak ezek után a compositió, mely minden egyes mozzanatot egy legfőbb eszmének rendel alá, egyetlen részletet sem enged túltengeni, még látszólagos kitéréseiben is csak olyan, mint a labyrinthus folyosói, melyek mind egy főponthoz vezetnek s a melyekben az olvasó mindig kezében tartja a főesemények Ariadne-fonalát. »Csak akkor, ha mind e kellékek egyesülve vannak, mondja Pauler, csak akkor lesz valamely történeti mű azzá, a mivé lennie kell : drámává, mely önmagát magyarázva folyik le szemeink előtt . . .

Természetes, hogy a történetírás formai és módszertani oldaláról vallott efféle nézeteit könyvbírázataiban csak egyenként, csak alkalomszerűen adhatta elő Pauler. Összefüggő rendszerre történetbölcsészeti problémákkal foglalkozni szerető agyában Comte Ágost positivizmusának behatása alatt alakultak ki s ez a rendszer az, melyről két tartalmas tanulmányban számol be. Mind a kettő, különösen pedig a *Positivismus hatása a történetíráásra* című, azokért a tanulságokért méltó a figyelemre, a melyeket, a positivizmus tanaiból gyakorlati példák retortáján leszűrve, mint hasznos és jól alkalmazható szabályokat ad elő. Bátran mondhatjuk, hogy történetkutatói és történetírói hitvallásának czikkelyei vannak e két tanulmányban kifejezve.

Lelkesedéssel üdvözlőlvén Comte génuszát, mely a történettudomány részére is törvényszerű igazságok kutatását követeli, hármasszempont alá csoportosítja Pauler a positivizmusnak a historiographiára elképzelhető jótékony befolyását. Az első szempont veleje az a kérdés, hogy az új irány megnyíban módosítja a multak eseményeiről eddig táplált fölfogásunkat; a mire a feleletet abban kapjuk, hogy a positivizmus kizárja bármely előre à priori föllállított tétel bebizonyítását a történetírás terén; nem engedi meg, hogy a historia tudománya eszközévé és szolgájává legyen úgynevezett elővéleményeknek; hanem e helyett a történetíró az események valódi, benső összefüggésének keresésére szorítja. A történelmi fölfogás ezen módosulásából, vagy jobban mondva megtisztulásából levonható következményekkel foglalkoznak aztán Paulernek a második szempont alá sorolt fejtegetései: hogy t. i. az elővéleményektől megtisztult kutatásnak kiindulási pontjai is tiszták s a kutató mihamar rájő a fokozatos fejlődésre, mely a történelemben uralkodik; hogy minden kort és minden egyént ezen kornak és egyénnek szempontjából fog megítélni s letűnt időkre nem fogja a jelennek mértékét alkalmazni. Mivel azonban a történettudományban a leghelyesb kiindulási pont sem biztosít arról, hogy az igazságot el ne téveszszük, hanem a módnak is helyesnek kell lennie, a melylyel az eseményeket szem elé állítjuk; fejtegetései harmadik részében az előadás módjával foglalkozik Pauler s bebizonyítja, hogy ennek tisztán elbeszélőnek szabad

csak lennie, az elbeszélésnek magának a műveltségi viszonyokra kell fősúlyt fektetnie, az általános korhangulatot s a tömegeket tekintetbe kell vennie, az egyént pedig ott, a hol tényező, híven jellemeznie — s elemzését azzal a találó mondással végzi, hogy a jellemzés maga ne legyen epitaphium, melyet a halott fölött mondunk el, mikor búcsút veszünk tőle, hanem előbeszéd, melylyel az élő, a cselekvőt mintegy bemutatjuk...

...A történetírás és bűvárlás lényegére vonatkozó elméleti fejtegetések mellett, melyek tudományos pályája első évtizedében oly nagy mérvben foglalkoztatták Paulert, párhuzamosan haladt munkássága disciplinánk gyakorlati terén is. Értekezéseiben igyekezett azon elveket megvalósítani, melyeknek oly buzgó hirdetője volt.

Különösen két dolgozat ragadja meg e részben figyelmünket: az az életrajz, melyet Zrinyi Péterről adott s az a tanulmány, mely a *Bujdosók támadása 1672-ben* cím alatt jelent meg. Amott a Comte-féle milieu összes physikai és psychikai tényezőinek hatását kinyomozva oldja meg Zrinyi Péter életének problémáját s előnkbe állítja a férfit, a ki egy nagy eszmét karolt föl, de nemcsak a tőle független külső körülmények miatt nem tudta, hanem a sajátmaga erőtlensége miatt sem volt volna képes diadalra juttatni. Emitt egy epizódot fest abból az óriás polgárháborúból, mely negyven évig, a szathmári békekötésig tartott s mindazokat a nemzeti eredményeket föltünteti a támadás gondos rajzában, melyeknél fogva a magyarság a győzelmet megérdemelné; de mindazokat a hibákat is visszatükrözteti, a melyek a győzelmet meghiusíták — s szinte önkénytelenül jutunk arra a gondolatra, a melynek helyettünk ad kifejezést Pauler, hogy a Lipót-kori magyarság mindenre kész volt a szabadságért, csak a — rendre nem!...

Ez a két beces értekezés, valamint még néhány más, ugyanabból a mozgalmas korból való dolgozat a *Századokban* és a *Budapesti Szemlében*, mindmegannyi szépen megfaragott kő egy nagyobb épülethez, melynek fölépítése több mint egy évtizedig leköté Pauler szellemi erői legjavát. E nagy munka: *Wesselényi Ferencz nádornak és társainak összeesküvése*, 1876 elején jelent meg két kötetben. Úgy látszik, hogy első gondolata e műnek Pauler lelkében az 1849-diki reminiscenciák alatt

született meg : a két nemzeti tragoedia véres befejezése és következményei ugyanazok ; a másodiknak, a következményeiben átéltnék behatása ösztökélte a historikust az első okainak kikutatására, lefolyásának megismerésére. És ezt a gondolatot, mely a tegnap szörnyű emlékeiből csirázott ki, támogatta egy mellékes körülmény. Pauler ugyanis tüzes lelkű magyar, de buzgó katolikus is volt. Nem mondom, hogy bántotta, de bizonyos tekintetben feszélyezte őt az a jelenség, hogy a hazai fölfogás a protestantismust, mint a XVII. századbeli alkotmány- és szabadságharczok vezető elemét különösen előtérbe tolt, úgy hogy mellette a katholicismus háttérbe szorult. Ebbeli érzelmeinek több helyütt kifejezést is adott Pauler. Nem részrehajlásból, mert hiszen Bethlen Gáborról azt állítja, hogy ő tudott a két felekezet összes vezérférfiai közül a legmagasabbra, a tisztán nemzeti szempontra emelkedni ; hanem azon meggyőződése alapján, hogy azokból a nemzeti küzdelmekből a katolikus magyarság is kivette a maga részét és itt volna már az ideje erre rámutatni. Rá lehet pedig mutatni ennél a tragikus mozgalomnál, melynek összes vezérei buzgó fiai voltak a katolikus egyháznak.

Rosszul ismernők azonban Paulert, ha azt hinnők, hogy ennek kimutatását czélul tűzte volna ki művében. Efféle elővélemény czélul tűzése összeütközésbe hozta volna positivista elveivel. Nem czél volt ez nála, csak adott tény, melyet az előadás keretébe a maga helyén beillesztett s annyira méltányolt, a mennyire művének egész elrendezése engedé. Ez az elrendezés, ez a szerkezet pedig teljesen a compositió nagymesterének, Gibbonnak hatása alatt áll. Sikerült is vele Paulernek oly ópuszt nyújtania, mely a szó művészi értelmében befejezett egész ; egy megszerkesztésében és kidolgozásában egyaránt jól formált történelmi drámát, melynek érdemét nem kisebbíti az, hogy maga a tollra vett esemény is dráma volt s az anyag önként kínálkozott a compositiv-művészi földolgozásra. Hiszen a művészi alkotásnak éppen az az egyik föltétele, hogy a gondolat meg az anyag, a mely a gondolatot kifejezi, összhangban álljanak egymással . . .

Lesznek azonban sokan, a kik a mű szerkezeti becsénél nem fogják kevesebbire tartani azokat a magasb szempontokat,

a melyekből Pauler e küzdelemnek s vele kapcsolatban az előző szabadságharczoknak nemzeti és egyetemes jelentőségét értékeli. A mikor pl. az összeesküvést, mint annak az óriási mérkőzésnek egyik láncszemét mutatja be, mely a középkor végén a királyság és az arisztokratia közt mindenütt megkezdődött, mely Hollós Mátyás idejétől kezdve a magyar földön is világosan látható s tetőpontját éppen I. Lipót alatt érte el. Vagy mikor azt az aránytalanságot bonczolja, mely az absolutistikus eszme merev hangoztatása, meg a császári cím külfényével ellátott, de tényleg nem elég hatalmas osztrák hercegek gyöngesége közt észlelhető és a melynek rovására kell írni azt, hogy a bécsi kormány támadásai a magyar intézmények ellen inkább csak egyes, bár folyton ismételt rohamokból állottak, melyek gyöngék valának arra, hogy a fejedelmi mindenhatóságot Magyarországon diadalra juttassák, de elég súlyosak arra, hogy apránként elkeseítsék a nemzet zömét is. . . .

A magasb szempont és szerkezeti érték mellett az előadás művészi gondosságával is hat Pauler e nagy munkája. Értekezéseiben többször fejtegette, hogy e részben Macaulayt tartja a történetírók követendő mintájának s csakugyan megérzik a művön mindvégig e választott minta jótékony hatása. Az ügyes és találó párhuzamok, melyeket a magyar és angol alkotmányharczok összehasonlítható momentumai közt von meg, nem csupán eszmei tartalmuk miatt értékesek, hanem az előadás élénkségét is emelik; adott helyzetek reális színezése, vagy ha kell lélektani elemzése a művészek erejével hatnak; de különösen lebilincselik az olvasót egyéni és collectiv-jellemzései. Amazok között a Zrinyi Miklósét és Vittinghoff Istvánét remekül sikerülteknek tartom; emezek közt arra utalok, a hol az összeesküvők fejeit mint még a középkor gyermekeit mutatja be, a kiknek szemében az alkotmány és a szabadság az az állapot volt, a melyben ők kényük-kedvük szerint csaknem korlátlanul élhettek. S szinte magunktól rájövünk a tanulságra, melyet Pauler a nagy tragoediából levont, hogy szerencse, ha a véres küzdelemben egyik fél sem győzött teljesen; mert Lipót támadásával szemben a magyar nemzet a szabadságot a maga középkori alakjában védelmezé s így ha végkép győz a császár, valószínűen Csehország sorsára jutunk, míg ha a

magyar ellenzéke lesz a teljes diadal s eléri ideálját, a lengyel szabadságot: tán minket is e szerencsétlen szomszéd állam végzete ér el!...

* * *

E nagy munkájával Pauler éppen férfikora legdelére lőn készen. Ekkor állott be életében a döntő fordulat: búcsúja az ügyvédi pályától s az országos főlevéltárnoki tisztté átvétele. Most már kizárólag ideáljának élhet s nem csuda, ha e nagy fordulat mély nyomot hagy tudományos működésében is, a melynek érdemekben és eredményekben még gazdagabb, de teljesen új szaka kezdődik itt.

Visszavonul ugyanis a történetbölcészeti elméletek teréről, elhagyja az újabb magyar történet mezejét s összes erőit egy egészen új föladatnak, egy parlagon fekvő terület megművelésének: a régibb magyar középkor búvárlásának szenteli... Merész lépés ez autodidakta tudóstól az élet derekán túl. Az ellenkezőre akárhány példa van. A külföldi szakirodalom sok nevezetessége, miután egy emberöltőn át kutatta a középkor századait, végül az újabb vagy legújabb kor művelésére tér át, mintegy kipróbálandó a történeti kritika fegyverét, mely a középkori kútfők közsörűjén élesedett ki. De van is valami természetes abban a törekvésben, mely a történetíró a régmúlt kor ködös kútfőinek birodalmából az újabb idők jobban megvilágítható berkeibe tereli. S ha Pauler az ellenkező, a ritkábban előforduló irányt követte, ezt részint Comte befolyásának tulajdonítom, mint a ki ő benne a középkor tiszteletét s eme idők megismerésének vágyát felkelté, részint pedig annak, hogy újabbkori történetünk vallási harcainak bizony sokszor elszomorító színjátéka nem bírt rá nézve elég vonzó erővel...

Bármilyen volt is azonban elhatározásának az oka, bizonyos az, hogy világos elméje őt az új ösvényen kezdetben nem eléggé tájékozottat mihamar a helyes kerékvágásba juttatá s innen kezdve, a mint menetirányát követjük, egymásután bukkannak föl úttörő munkásságának szilárd bázisú emlékei: azok a tartalmas értekezések, melyekkel az Árpád-kori Magyarország történetének egy-egy megoldatlan kérdését döntötte el vagy vitte a végleges megoldáshoz közelebb.

1877 óta 15 esztendőn át egymást követik e szebbnél szebb, becsesnél becsesb tanulmányok. Egyikben a magyarok megtelepedéséről mondja el nézeteit, másikban Szent István alkotmányának keletkezését fejtegeti. Most a millenarium ügye foglalkoztatja, majd a megye és várispánság, a »katonai« és »polgári« megye vitás kérdésében mondja ki Bottka és Pesty ellenében a döntő szót. Azután a Névtelen Jegyző pompás bonczolásával köti le figyelmünket, majd a Hartvik-legenda elemzéséhez fordul több ízben is, de közben megírja kitünő tanulmányát Horvát-Dalmátország elfoglalásáról. E nagyértékű tanulmányok mindegyike egy-egy világító torony, mely vitás kérdések szaggatott sziklái fölé építve, fényt lövell a történelmi bizonytalanság, az illúziók és ferdítések sűrű ködébe. Mindegyike megérdemelné, hogy behatóan foglalkozzunk vele, a probléma miatt is, melyet felölel s a kritika módszere miatt is, melylyel szerzőjük a problémát szétszedi. De órákba kerülne ismertetésük és így csak azt engedhetem meg magamnak, hogy közülök kettőre, mint véleményem szerint a legkiválóbbakra, röviden ráutaljak. Az egyik a horvát-dalmát kérdéstről szóló tanulmány, mely kimutatván a horvát nemzeti királyok korabeli s a XI. századi Horvátország szerény terjedelmét, egy lehelettel szétfujja a horvát történetírók chauvinizmusát, s bebizonyítja, hogy az a pactum conventum, melyet 12 horvát nemzetség 1102-ben Kálmán királyunkkal kötött volna s a melyet régibb és újabb horvát írók valódinak s még most is valami államjogi viszony kiinduló pontjának tartanak, egyszerűen lehetetlenség, tehát a mesék országába tartozik. Még ennél is becsesb azonban s tán összes történeti értekezései közül kimagaslik az a magvas dolgozat, a melylyel Akadémiánkban székét mint rendes tag 1879-ben elfoglalá s mely *Szent István és alkotmánya* czímen a *Századok* hasábjain jelent meg. Föladataul e dolgozatnál azon változások vizsgálatát tűzte ki, a melyeket maga Szent István idézett elő a nemzet politikai életében. Eredmény gyanánt megállapítja, hogy első királyunk a nemzet kebelében rendeket nem alkotott s hogy képtelenség azt hinni róla, hogy az országot mint valami újkori belügy-miniszter, kerületekre osztotta volna föl. S ha nyugati intézményeket természetesen utánozott is, megyéi azért sem zsúpák, sem frank comitatusok nem voltak, hanem igenis királyi uradal-

mak, melyeknél a fősúly a jövedelemre esett és a melyeken a nemzet szabad tagjainak nagy tömege kívül maradt. Ennek a remek tanulmánynak okfűzése annál meggyőzőbb, minél nagyobb az érzék az olvasóban annak a már majdnem báortalanság jellegével bíró óvatosságnak a méltánylására, a melyvel Pauler a bizonyításnál egyet-egyet előre lép...

Hosszú és göröngyös úton haladva, melynek mértföldjelző kövei ezek a tanulmányok, majdnem két évtized szakadatlan munkájával alkotta meg Pauler élete főművét *A magyar nemzet történetét az Árpád-házi királyok alatt*, melynek első kiadása 1893-ban két testes kötetben jelent meg.

Méltó megállnunk, t. Akadémia, egy pillanatra e hatalmas alkotás előtt... Pauler e művében nem csupán politikai történetet akart adni; de nem is azt, a mit műveltségtörténetnek neveznek; hanem mint saját maga találó hasonlattal mondja — »a nemzet életrajzát volt szándéka megírni a királyság három első századában«.

Abból indult ki, hogy a történelemnek nem lehet más föladata, mint teljesen és híven rekonstruálni a multat; e föladatnak pedig csak úgy tesz eleget, ha descriptiv, elbeszélő; ha ad narrandum és nem ad probandum ír; ha nem azt keresi, szép-e, nem-e a kép, melyet nyújt, hanem arra törekszik, hogy igaz legyen.

E vezérelveknek megfelelően Pauler a kútfők, az adatok s az idevágó addigi szakirodalom eredményei legszigorúbb megrostálását tartá legelső kötelességének s húsz esztendei szívós és ernyedetlen fáradságából a legnagyobb részt ez a történetirodalmunkban eddig példátlan kritikai munka nyelte el. Mikor aztán az ekként kibányászott, szolid anyagot a maga helyére beilleszté: a hézagok kitöltése céljából szívesen használta föl a megengedett, a jogos analogia eszközét, a mennyiben t. i., különösen a legrégibb kort illetőleg, a bennünket körülvevő, főként északi szláv országok hasonló viszonyaiból következtetett a hazaiakra. Az egyes adatok értékének megállapítása, a biztosan megállapított adatok beillesztése, az analogiának, mint konstruktív elemnek s mint a megértetés eszközének diskkrét alkalmazása, amazoknak egymás közt és emezzel való kritikai kombinációja adja meg Pauler e művének tárgyilag, tartalmilag és methodologiailag egyaránt absolut értékét.

Ekként megalapozott munkájával sikerült áthidalnia Paulernek azt a roppant űrt, mely Prayék és Katonáék, meg a jelenkor tudományos követelményei között tátongott; szilárd híddal összekötnie a két partot, a melyek közt az Árpád-kori történet zónájában Fessler, Szalay, Horváth csak ide-odaveztek. És a mikor ezt tette, egyúttal nemzeti kötelességet is teljesített Pauler, mert végkép kiszorította azt a kritikátlan modort, azt a — mint éppen ő oly találóan jellemzé — »konventionális történetírást«, melyben multunk e nagy szakaszát hazai szakirodalmunk addig részelteté; és mert folytatta, összekötötte és befejezte azokat a becses, bár töredékes kísérleteket, melyeket német és osztrák modern historikusok tőnek mi helyettünk...

A mű tartalmi értékének és tárgyi gazdagságának mélyeibe nem lehet belebocsátkoznom. Nincs helye itt azt fejtegetnem, hogy micsoda részletekben jutott újabb eredményekre a kutatás eddigi resultátumai mellett, vagy mit igazított az eddig nyert eredmények arczatán. Arról sem szólhatok, megnyugodhatik-e a történeti kutatás egyik-másik pontnál, mint pl. a székhelykérdésnél kifejtett nézeteiben; vagy abban a meglepő jelenségben, hogy alkotmányunk ősalapját, a Szent István vármegyéjét illetőleg itt majdnem teljesen ellenkező eredményre jut azzal, a melyre imént említett remek értekezésében jutott. De eljárásának megvilágítására legyen szabad két általánosb értékű tényt példakép kiemelni a munka szövetéből. Az egyik az, hogy hazai elbeszélő kútfőinket nálunk eddig páratlanul álló szövegkritika acribiájával dolgozván át, megdönthetetlenül bebizonyítja, hogy belőlük — még a Névtelen jegyzőből is — sokkal többet szabad, sőt kell elfogadnunk, mint a mennyit azokból a német kritikai iskola addig elfogadni engedett.

A másik az a nevezetes tény, melyet a legutóbbi évtizedek alatt föllendült genealogiai kutatások eredményeiből szűrt le Pauler, midőn az Árpád-kor sok alakját, a kik a hazai és külföldi szakirodalomban ő előtte csak keresztnevükön szerepelvén, marionettek gyanánt rángatództak, vagy mint sakkfigurák tolattak ide s tova, családi vagy nemzetségi kötelékeikben nevezte meg s beléjük ezzel vért és életet öntött. Egészen más perspektíva nyílt meg ezzel szemünk előtt, miután Pauler a névtelenség lárváját letépte orczáikról és látjuk, kikkel van dolgunk. Most

értjük csak a törvényes és erőszakos küzdelmeket, melyek gyors változatokban irányíták királyaink kül- és belpolitikáját. Csak azóta pillanthatunk be e »tömegpárbajok« természetébe, melyek kevesebbszer voltak elvi, többször érdekharczok, de a melyekből az látszik, mintha már az Árpádok korában kialakult volna bizonyos szabályszerűsége annak a magyar nyugat és kelet közti ellentétnek, melylyel a későbbi századokban le a legújabb időkig nemcsak politikai, hanem társadalmi és művelődési téren is folyton találkozunk.

... Az adatok föl kutatása, szigorú megrostálása és kritikai értékesítése teszik tehát, mint mondtam, Pauler e nagy művének absolut értékét; de nem halványodik el e mellett a történet írójának, az események előadójának érdeme sem, a ki, mint láttuk, oly roppant sokat adott a külső alakra, melyben a kutatás eredményei megjelentek.

És itt a külső alak alatt nem a nyelvet értem, mely csak festék; nem is csupán magát a képírást, az elbeszélés mesterségét; hanem a szóval megfestett történeti kép azon harmoniáját, a melybe adott adatok és általuk keltett gondolatok a szerkezeti elrendezés vagy compositio, a művészi előadás és a jellemzések, mint konstitutív elemek segélyével egybeolvadtak.

Kétségtelen, e nagy műve megírásánál Pauler lelkében ismét fölmerült a vágy: hogy a compositio dolgában ideálját, Gibbont megközelítse. Egy olyan munkánál azonban, mely nem egy lezárt kort, nem egy nagy világtörténeti tényező fejlődését és bukását, tehát nem egy bevégzett történeti élet egészét öleli föl, mint Gibbon műve; másrészt nem is egy kisebbkörű, kerek és befejezett epizódot tárgyal, mint pl. éppen Pauler munkája Wesselényi s társai összeesküvéséről; hanem egy még élő nemzet folyó történetének első századait, melyek eredményeikben lezárva nincsenek: ott a compositio szabályai alig alkalmazhatók. Bele kellett neki is nyugodnia a történeti módszertan ama törvényébe, hogy a történelem tudomány és nem művészet; jó, ha művészet is lehet; de csak akkor, ha megmaradhat igaz és tiszta tudománynak. Pauler nem csinált hát drámát ebből a nagy munkájából; compositioja azért nem is művészi, hanem reális s csupán az események és kulturállapotok arányos csoportosításában nyilvánul.

Mikor azonban Pauler a compositio kérdésével leszámolt:

annál nagyobb hévvel igyekezett legalább az előadásnak a művészetében követni másik mintáját: Macaulayt. Főként a Ranke által utánozhatatlannak nevezett híres harmadik fejezet, mely a II. Károly idejébeli angol társadalmi kulturát tünteti föl, lebegett lelki szemei előtt — s efféle behatások alatt íródtak meg művének egyes remek szakaszai. Ilyen pl. a bevezető fejezet, mely a X. századbéli magyarság erkölcsi világának, életfölfogásának kialakulását és azt festi, miként hasogatta föl a belső változások ekéje azt a taraczkos gyöpöt, mely Szent István keze alatt lőn porhanyós szántófölddé. Ilyen a 17. és 18. fejezetekben az a nagyszabású dioráma, a hol a XII. század végéről, a nemzeti államot megteremtő királyság hatalmának legmagasb fokáról tárul elénk az összes magyar állami és társadalmi tényezők, erkölcsök és viszonyok, intézmények és emberek, kicsinyek és nagyok, hódítók és meghódítottak, fajbeliek és jövevények két-százados kulturumukájának sokoldalú eredménye. Igaz, hogy e kitűnő rajzok sikeréhez okvetlenül szükséges volt egy kiváló tulajdonság, melylyel Pauler a legteljesb mértékben rendelkezett. Ez a tulajdonság a rekonstruáló phantasiának, az újraszerkesztő képzeletnek szerencsés, de ritka adománya; mert a történetíró, a ki ennek birtokában van, újra föl tudja építeni azt az egész letűnt világot, a melynek romjai között kutat.

Ott, a hol megtörtént dolgok, tények és események kötelességszerű elbeszélése a nagyobb keretű kulturképet kizárja, szívesen alkalmazza Pauler az előadás művészetének inkább technikai, mint szerves eszközeit. Ilyen az, mikor az egykorú kútfőt az elbeszélés megfelelő helyén megszólaltatja vagy a cselekvő egyének saját szavaival engedi szándékát elmondani; de a legsűrűbben és legkövetkezetesebben ezen aesthetikai fogások közül azt használja, a melyet szintén Macaulaynál kedvelt meg, midőn tudni illik az időrendben és okozatilag egybekapcsolt száraz köztörténeti adatok elmondásába kisebb vázlatokat csúsztat be az egykorú időben észlelhető művelődési állapotok tágas mezejéről. Kétségtelen, hogy az események egyhangú menetét e beszótt virágok élénkítik s általuk a durva vászonból finom hímzés lesz.

Hatásos, de már szerves eszköze végre az elbeszélésnek Pauler művében s egyszersmind egyik főeleme az igazi, a szép előadásnak: a jellemzés művészete.

Tagadhatatlan, hogy történetíróink között ő a legjobb jellemző s ez a kiváló tulajdonsága itt különösen azért nagyértékű, mert jellemzései nem valami anti-individualista okból, hanem a három századot fölölélő munka oekonomiája miatt szükséguak s így ítéleteinek szabatosaknak, jelzőinek nagyon megválogatottnak kelle lenniök. Eljárása módja itt kétféle : vagy *secundum artis* legem jellemez, vagy rövid elbeszélés formájában, mintha nem is akarna jellemezni, a megfestett háttérből úgy domborítja ki alakjait, hogy maga az olvasó meglátja bennük a *characteristicus*-at. Leginkább az egyház köréből való egyéneknek alkalmasza Pauler ezt az utóbbi eljárást s azok a medaillonszerű képek, melyeket ily módon róluk ad, egyformán vonzóak s beszédesek, akár Szent Albertet, vagy Szent Gellértet, akár Lukács érseket vagy boldog Margitunkat ábrázolják ; mert bizonyos meleg szín ömlik el rajtuk : visszfénye festőjük őszinte vallásos érzelmének mely képessé tette Paulert arra, hogy az ezen alakjaiban rejlő naivot és magasztosat egyaránt átérezze s megértse.

Úgy rémlik azonban én előttem, mintha ennek a tiszteletre méltó érzelmenek bizonyos protuberantiája volna észlelhető ott, a hol az egyház dicsőített szentjeit államférfiúi minőségükben is szem elé kell állítani, mint Szent Istvánnál és Szent Lászlónál. Mind a két alak — ha szabad ezt a hasonlatot használnom — a praerafaeliták gyöngéden finom s mégis éles körvonalakkal készült arczképeinek modorában van tartva s mind a két jellemzésben a kelleténél nagyobb része van az egyházi fölfogásnak a világgal szemben, úgy hogy a megfestett alakok talán inkább illenek a templomi boltívek alá, a bazilika derengő világosságába, mint egy nemzeti Pantheonba. Csakis ebből az, elismerem, vitatható szempontból mondhatnók, hogy a két szent király archaistikus arczképének minden kitünősége mellett is a bevégzettség, az élet, a valóság nagyobb benyomását gyakorolják ránk azok a tulajdonképpeni jellemzések, a melyekkel nagy művének többi kimagasló egyéniségeit rögzíti meg tekintetünk előtt Pauler. Köztük mindjárt szembe ötlük Szent István anyjának elbűvölő alakja, azzal a hatalmas realismussal megfestve, mely az ezen erélyes és fönséges asszonyról ránk jutott hiteles tudósításoknak teljesen megfelel. Kívüle még III. és IV. Béláét, de különösen Kálmánét emelem ki, mint a kinek jellemzése nem csupán a legremekebb

az egész műben, hanem még nyelvében is bizonyos tacitusi és shakespearei vonásokat egyesít: egész benső világa föltárul a szőrös, nyomorék királyfinak, a kit külseje nem tehetett rokonszenvessé az emberek előtt, de a ki annál égőbb, majdnem démoni hévvel vágyott a hatalom polczára, mert érzé agyának és jellemének egyaránt nagy erejét!

S mikor Pauler e kétféle jellemzés bármelyikével belevési alakjait képzeletünkbe, jóleső a tudat, hogy vésőjének nyugodtan átengedhetjük magunkat, mert a készülő dombormű nem lesz torzalak. Jól esik tudnunk, hogy a jellemző historikus kimondott ítéletében minden szó és minden jelző az aranyművéséhez hasonló érzékeny mérleg serpenyőjén van lemérlegelve. A phantasiának a módszertan és az adatok logikája szerint meg nem engedett faja, a csapongó, a fegyelmezetlen képzelet, melynek a történelmi előadás terén komoly irányú irodalmi köreink is kedvezményes helyet juttatnak, mely fest és jellemez harmadkézből vett adatok, mende-mondák és önkényszerű kombinációk alapján, Paulernek nem kenyere. Ő ismeri az egész kort s ennek genetikai kapcsolatát azzal az egyéni tényezővel, a kit jellemezni akar, a jellemek alkatelemeit gondosan megrostált adatokból szűri le és így, a mint ítél, a mit a jellemzettéről mond, az emberileg lehetően igaz, vagy legalább is nagyon valószínű.

A művészire való törekvés miatt Pauler nagy műve nem lőn azzá, a mivé lehetett volna: könnyen kezelhető »Nachschlagebuch«-félévé, mint a német mondja — persze magosb értelemben véve. Pedig ennek is meg van a maga értéke, mely érték tudományos munkánál gyakran még maradandóbb, mint a művészi előadásé. Oly roppant ismerettel és éles kritikával készült munkának, mint Pauleré, a melyhez tájékozódás és útmutatás végett még több nemzedék kutatói fognak vissza-visszatérni, erre tekintettel kellett volna lennie. Ez az egyetlen hibája a korszakos műnek, a melylyel Pauler az Árpád-kori magyar történelem modern értelemben vett művelésének alapjait egyszer s mindenkorra megvetette...

...Külső sikereiről e munkának nem szólok, mert hisz' ez ilyen nagy alkotással szemben mellékes dolog. De azt mégis meg kell említenem, hogy a fogadtatás, a melyben részesült,

egyik főúrúgója volt annak, hogy Pauler Akadémiánk megbízását elvállalá s nemzetünk történetét a királyság megalapításáig is megírta . . .

Tudományos működését ezzel az utolsó művével koronázta meg az elhúnyt.

Távol vagyok attól, hogy maneseinek tömjénezní akarjak ; nem is volna méltó ő hozzá, hogy hízelegjek neki. Csak szilárd meggyőződésemet fejezem hát ki, mikor azt mondom, hogy Pauler ezen műve a maga nemében nemcsak a legjobb történeti munka, mely a magyar középkorról nyelvünkön eddigelé megjelent, hanem egy minden tekintetben, történetkutatói és történetírói, tudományos és művészeti szempontból egyaránt föltétlen becsű szellemi termék.

Tudományos tekintetben azért, mert mindannak a tudósításnak vagy adatnak, mely a baskirföldi hazától a királyság megalapításáig terjedő őstörténetünknel számításba jöhet, igazi értékét végkép megállapítja, a baskir-magyar azonosság kérdését legalább is a megoldás küszöbéig viszi, őstörténetünk egész csontvázát rekonstruálja. Művében tehát oly kalauzt szerelt föl Pauler, a ki nemzedékeket fog még szilárd ösvényen kivezetni történeteinknek az ősmagyar haza vidékénél kezdődő s a honfoglalás befejeztéig nyúló ingoványaiából, hogy aztán biztos szemmel tekinthessenek végig az első századon, a mely alatt annak az idegen, uralaltáji fajnak a középeurópai földön az árja népek özönében apródonként sikerült lábát megvetnie.

Méltán sorakozik ezért tudományos tekintetben ez az aránylag kis terjedelmű munka Pauler életének főműve mellé. Az előadásnak, a művészinek szempontjából pedig fölülhaladja azt. Ideálját, a művészi compositiót itt a legteljesb mértékben elérte szerzője. Mert kitünően összeszerkesztett, egymásból folyó, egymást kiegészítő remek képekben vonulnak el szemünk előtt hont kereső eleink az Ural tövétől a Kárpátok aláig, aztán a honfoglalás és honalapítás fáradaimaiban, majd a regényes és vad rablókalandok merész koczkázatai közt, végül ama csöndes, észrevétlen változásnak a jeleneteiben, mely a királyság megalapításához, a megeurópaisodás pitvarába hozta őket. Mindezt pompás kulturrajzok és élénk episodok tarkítják s az egészből kifomálódik a magyar hőskornak ama hatalmas eposa,

melyet Pauler Gyula munkás élete ez utolsó gyönyörű termékében kötetlen nyelven s a szigorú tudomány követelményeinek megfelelően írt meg.

* * *

Ha most már innen, e szép alkotás magaslatáról vissza- és végigtekintünk Pauler összes művein egészen fiatalkori értekezéseitől, magától előnkbe tolul a kérdés : vajjon melyike számíthatta őt hívei közé ama történeti iskoláknak, melyek az általa átélte s az őt megelőző két-három emberöltő alatt keletkeztek?

Mint kutató, kétségtelenül Rankénak volt akaratlan tanítványa. A német nagymester méltán híres elvének, a »wie es eigentlich gewesen« örökérvényű szabályának befolyása alól nem vonhatta ki végre sem magát, noha addig, míg az újabb kor s történetbölcészeti eszmék foglalkoztatták, bizonyos ellen-szenvvel viseltetett a német historikusok iránt egyáltalán. Attól kezdve azonban, a mint a középkor kutatására tért át, ez az ellen-szenv ellenkezőre változott : s az autodidakta magyar szövegkritikus csak becsületére válik a Monumenta Germaniae iskolájának, mely őt középkori kútfókkal bánni megtanította.

Mint történetíró azonban távol állott a Ranke-féle ideál-filozófiai iránytól ; mert bármily *à priori* föllállított elővéleményt visszaütött s mint láttuk, éppen ezért üdvözölte örömmel Comte positivizmusát. De csalatkoznánk, ha azt hinnők, hogy föltétlen követője volt volna Comtenak. Korántsem. Csak az elmélet terén s csak fiatalabb korában esküdött rá mindenütt. A gyakorlatban jól tudta, hogy a historia birodalmában azokat a természettudományokéihez hasonló exaktszerű törvényeket, melyekről Comte oly szépen tudott beszélni s a melyek Comte rendszerének fődogmáját alkották, jó volna, ha lehetne, de soha sem lesz lehetséges kinyomozni. Ezért a gyakorlati történetírás terén, különösen idősb korában, csak egyes szempontoknál, egyes elvi kérdéseknél követte Comte-ot, mint a minők az elővélemény kiküszöbölése, a fokozatos fejlődés, a művelődési viszonyok elengedhetetlen tekintetbe vétele, a középkor igazságos megítélése, a katolikus egyház szervezetének és társadalmi érdemeinek értékelése. És a mi áll Comte iskolájáról, még sokkal nagyobb mértékben mondható e rendszer legújabb, német kiadásáról, t. i. a Lamprechtéről, mert pl. Pauler

egyetlen egy alkotásában sem voltam képes fölfedezni, hogy Lamprecht híres vagy hírhedt periodusaihoz óhajtotta volna szabni azt az ötödfélszázadot, melyet ős- és középkori történelmünkől oly kitünően megmunkált.

Paradoxonnak látszik aztán Comte egyik hívéről azt állítani, hogy némileg Carlylehoz húzódott. Pedig úgy van. Mert Carlyle-lal együtt osztozott a középkor kegyeletes tiszteletében s vele együtt többre becsülte — hogy Kruske találó szavait idézzem — azt a XI. századi szerzetest, a ki áhítattal borult le Szent Edmund ereklyéi előtt, mint a modern protestantismus hideg bölcsészeti fölvilágosodását. S Carlyle-lal együtt sokkal nagyobb barátja volt az egyéni jellemzéseknek, mint azt Comte lelkes tisztelőjéről föltételeznők, habár természetesen messzítávol állott is az angol író mértéktelen heros-kultuszától és pedig annyira távol, hogy még az északnémet individualisták táborában sem mernék neki megfelelő helyet kijelölni.

Nem az individualisták s nem a kollektivisták csatarendjében, hanem a genetikai fölfogás talaján állva, Pauler azt kereste, hogy a tollára vett történelmi egyén, viszony vagy esemény hogyan fejlődött ki a többi események, állapotok és kortársak teljes összefüggéséből és e mellett, különösen élete főművénél, kissé közeledni látszik Dietrich Schäfer ama véleményéhez, hogy a történelmi fejlődésben az uralkodó álláspontot az állam foglalja el s hogy ezért a kulturtörténelmi momentum az államtörténet keretében tárgyalandó.

Mindent összefoglalva azonban s a materialistikus iskoláról, melytől legtávolabb esett, nem is szólva, Paulert egyik divatos iskolához sem sorozhatjuk kizárólag; hanem azt kell mondanunk, hogy Comte iránti nagy előszeretete ellenére is a legjobb értelemben vett, józan eklekticismus híve volt; hogy a mindig egyoldalú rendszerekből kiválogatta azt, a mit jónak és helyesnek ítél s a mi elősegíté őt az igaznak keresésében és fölismerésében... Sem francia, sem angol vagy német rendszerek pedáns követése, hanem igazat kereső, józan fölfogással és éles kritikával párosult eklekticismusa volt az, a minek szaktudományunk az ő alapvető műveit, ő maga pedig azt köszönheti, hogy nevét és emlékét mindaddig, míg magyar nemzeti és történelmi irodalom lesz, föltétlen tisztelet és hálás kegyelet fogja környezni.

VI. kötet.	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— kor. 30 fill.
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendlálka Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Agost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 kor. — 60
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollós Jusztiánián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 — >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 — >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vádnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liptay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosztány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 — >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knausz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomai Gyula</i> l. tagtól	1 — >
	XI. Than Károly másodelnökről. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	II. Zeller Eduárd k. tagról. <i>Horánszky Gyula</i> l. tagtól	1 — >
XVI. kötet.	III. Berthlot Marcellin k. tagról. <i>Ilosvai Lajos</i> r. tagtól	1 — >
	IV. Pauler Gyula r. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	1 — >